

Петро Радько

ІСТОРИК І СУСПІЛЬСТВО (До питання громадської позиції вчених)

Твори визначних істориків – це праці патріотів-українців, котрі у своїй науковій повсякденній роботі та громадсько-політичній діяльності спиралися на національно-державницьку героїчну традицію, яка була нерозривно пов'язана з почуттям обов'язку перед своїм народом і його майбутнім. Участь істориків у державному будівництві об'єктивно сприяла тому, що вони мали специфічну фахову підготовку, мали змогу глибше бачити й усвідомлювати позитивний і негативний бік історичного процесу на тому етапі його розвитку, до якого були причетні. Вони мали змогу користуватися необхідними документами, як офіційного так і неофіційного характеру. Разом з тим, участь істориків у різних державних інститутах значною мірою впливала на їхнє тлумачення та оцінку історичних подій тієї епохи, в якій вони жили.

Звісно, державотворча діяльність істориків залежала від того, до якого соціального стану вони належали, якій політичній силі симпатизували, пропагандистами яких державницьких концепцій себе вважали, якої дотримувалися історіософії. Ось чому дослідження державотворчої діяльності українських істориків дає змогу глибше зрозуміти значення історичної науки у пропаганді традицій державотворення як у теоретичному, так і в практичному значенні цієї важливої проблеми.

Обґрунтовуючи важливість постановки зазначеної проблеми, варто враховувати ту обставину, що будь-яка наука існує у двох площинах: теоретичній і практичній. Адже історики-практики, “осмислюючи різноманітні форми, в які втілювалася українська державність в залежності від історичних обставин, були збагачені досвідом державотворення в Україні...

і вдавалися до аналізу його уроків і помилок”¹. Осмислення істориками досвіду українського державотворення має свій традиційний характер.

Потреби в історії, починаючи з XVI і XVII ст., виходили із середовища практиків, юристів і політиків, козацької старшини та козацьких канцеляристів. На Заході це були: Н.Макіавеллі, Ж.Боден, Г.Гроцій, Г.Гоббс, а в Україні – Самовидець, Л.С.Величко, Г.Грабянка. У сучасних їм подіях, у зміні політичних форм вони шукали певної послідовності; під впливом криз (руїн) вони намагалися з’ясувати причини падіння та занепаду політичних форм, інститутів Гетьманщини. Природним було з їхнього боку шукати в минувшині аналогії, порівнювати конкретні історичні явища, відшукувати в них типове, загальне, придивлятися до елементів явищ, які повторювалися.

Підтвердженням цього може бути той незаперечний факт, що автори літописів були причетні до державного будівництва. Так, Самовидець належав до шляхетського стану і служив канцеляристом, що сприяло його обізнаності в дипломатичних справах. Він оповідає як свідок про осаду Смоленська 1654 р., Риги 1655 р., він був присутній на раді в Чигирині, брав участь у дипломатичній місії за Юрія Хмельницького в 1660 році, належав до прихильників Сомка. Як свідок розповідає він про вибори гетьмана Многогрішного у 1669 р. За політичними уподобаннями Самовидець – переконаний монархіст. Він лояльно ставився до польських королів, а потім ці самі почуття переносив на московського царя. Як прихильник шляхетського стану він з симпатією ставиться до городових козаків, а не січовиків, демонструє прихильне ставлення до просвіти і науки².

Найцікавішим з літописців козацької доби, безперечно, є Самійло Величко – канцелярист³, з 1690 р. служив при генеральному писареві В.А. Кочубея; інколи він виконував важливі урядові доручення. Десь 1704 року перейшов на службу до Генеральної Канцелярії, де, як сам каже, “был не последним в делах писарских”. У кінці 1708 р. Величка усунуто з посади за його близькість до В.Кочубея, якого він завжди вихваляв, як “пана доброго,

мудрого и побожного человека”, а Мазепу не любив, називав “Махіавелем” і “хитрим лисом”⁴. Пізніше, після Полтавської битви, знайшов притулок у будинку Кочубеїв у Диканці і доживав там віку за літературною та учительською працею. Величко був дуже освіченою людиною, знав латинську, польську та німецьку мови.

Видатний козацький літописець Григорій Грабянка здобув освіту у Києво-Могилянській колегії, володів принаймні кількома мовами – польською, латинською, німецькою. З 1686 р. – на військовій службі. Спочатку був гадяцьким сотником, полковим осавулом, а з 1717 р. – гадяцьким полковим суддею. Саме на цій посаді чи не найбільше виявляється неординарність постаті Григорія Грабянки. Йдеться, перш за все, про його стосунки з гадяцьким полковником Михайлом Милорадовичем. Милорадович був відомий своїм свавіллям, яке він чинив разом поплічниками, постійними утисками простого народу, визискуванням козацтва, хабарництвом, здирством і навіть грабунками. З самого початку свого суддівства Грабянка різко виступив проти полковникових утисків простого народу. Не бажав він також миритися з несправедливим судочинством у Гадяцькому полку, зокрема, з втручанням Милорадовича в полкове судочинство. Діставши підтримку в однодумців, Григорій Грабянка звертався зі скаргами до генеральної старшини, але остання не зважилася протистояти полковникові Милорадовичу, який був знайомий з самим Петром І. Грабянка і сам зазнавав постійних переслідувань з боку визискувача та його прибічників, навіть звичайний вихід на вулицю був для нього пов’язаний з ризиком для життя. Хоч гетьман і надіслав універсал, в якому радив полковникові бути коректнішим з полчанами, а передусім – з Грабянкою, переслідування тривали кілька років, припинилися лише тоді, коли Милорадович покинув посаду гадяцького полковника. У цій ситуації, як вважають дослідники, Грабянка постає перед нами як особистість дуже непересічна, наділена немалим духом громадянської мужності, здатною кинути виклик впливовому сербину Милорадовичу.

Стійкість, послідовність у діях, чесність Грабянка виявив і в іншому епізоді. Він брав участь у депутації представників

козацької старшини на чолі з наказним гетьманом П.Полуботком до царя. Під Коломацькими чолобитними, що вимагали повернення козацтву старих прав і виборів, а не призначення гетьмана, підпис Грабянки – перший серед підписів інших представників гадяцького полку. Після передачі чолобитних Грабянка, як і П.Полуботок та інші представники старшини, восени 1723 р. був ув'язнений до Петропавлівської фортеці, звідки його звільнили тільки після смерті Петра I – у лютому 1725 р. Політичним ідеалом Грабянки була Гетьманщина, хоча з тактичних міркувань в умовах петровського терору він виступав тільки за автономію України і був послідовним поборником козацьких демократичних інститутів⁵.

Значний інтерес для української історіографії становлять мемуаристи часів Гетьманщини: Самійло Зорка, Микола Ханенко, Яків Маркович та інші. Самійло Зорка, “старий секретар” Богдана Хмельницького, виголосив на похороні великого гетьмана чудову зворушливу промову (текст її подає Величко), вів щоденник, записами з якого користувався Величко. Мемуарист Микола Ханенко навчався в Київській Академії разом з Яковом Марковичем. З 1710 р. перебував на військовій службі, а у 1717 р. перейшов до Генеральної Канцелярії. Виконуючи обов’язки старшого канцеляриста, мав певний вплив на гетьмана І.Скоропадського, перебував у тісних стосунках з Полуботком. Виконував обов’язки Стародубського полкового судді, а з 1741 р. генерального бунчужного і нарешті – генерального хорунжого⁶. Яків Маркович був сином лубенського полковника. Успішна кар’єра батька забезпечила добрі стартові можливості для сина. Свою службу Яків Маркович розпочав у 1714 р. бунчуковим товаришем. У 1721 та 1724–1725 рр. за відсутності батька, який знаходився у військових походах, призначався лубенським наказним полковником. У ході слідства у справі П.Полуботка петровський емісар Олександр Рум’янцев “употребил Якова Марковича как по сему поручению, которое исполнил он с похвалою, так и по другим делам, возложил на него, между прочим, производство следствий по многим жалобам, ему поданным”. Із заснуванням у 1736 р. Генеральної

лічильної Комісії Яків Маркович призначається її членом, а з 1739 р. очолює її. За вибором старшин він увійшов до складу депутації від Гетьманщини на коронації Єлизавети Петрівни і виголосив вітальну промову. Багато років Я.Маркович засідав у Генеральному суді, зокрема 4 роки “по определению гетьмана Розумовского”⁷.

Важливе місце в українській історіографії належить Григорію Андрійовичу Полетиці (1725–1784), котрого деякі дослідники, зокрема О.Лазаревський і Д.Дорошенко, вважали за автора “Історії Русів”. Він походив з старого козацького роду ромненського повіту на Полтавщині (нині Сумщина). Предки його переселилися на лівий берег Дніпра з Волині в середині XVII ст. Батько його, Андрій Полетика, був бунчуковим товаришем. Григорій Полетика навчався у Київській Академії, по закінченні якої поїхав шукати щастя – долю на Московщину. Як знавець мов отримав посаду перекладача при Академії Наук у Петербурзі. У 1764–1773 рр. був інспектором Морського шляхетського корпусу⁸. З 1767 року шляхетство Лубенського полку обрало його своїм депутатом до Комісії “Сочинения проекта нового уложения” в Москві. У цій Комісії Полетика виступив палким оборонцем автономії Гетьманщини; він склав для Комісії “Сборник прав и привелегий малороссийского шляхетства”, “Записку, как Малая Россия во время владения польского разделена была и о образе ею правления”, “Запись, что Малая Россия не завоевана, а присоединилась добровольно к России”. Одночасно пише він і трактат “Историческое известие, на каком основании Малая Россия была под Республикой польской и на каких договорах поддалась российским государям, и патриотическое разсуждение, каким образом можно бы оную ныне утвердить, чтобы она полезна могла быть российскому государству без нарушения прав и вольностей”⁹. В усіх цих творах Полетика виступає оборонцем державно-правового статусу Гетьманщини як самостійного державного і національного організму, добровільно сполученого з Російською державою на підставі міжнародних трактатів.

Серед діячів української історіографії кінця XVIII ст., котрі зберігали пам'ятки національної історії, публікували їх або працювали самостійно над обробленням матеріалів і робили спроби дати вже синтетичні огляди українського минулого, варто згадати Олександра Безбородька (1746–1799). Він навчався у Глухові, потім у Київській Академії, служив у Генеральному суді, у 1774 році став київським полковником, згодом переїхав до Петербурга. Тут його було призначено секретарем Катерини II, а пізніше – міністром, канцлером і князем. Як дуже впливовій особі за Павла I йому вдалося добитися відновлення Генерального суду й деяких інших установ Гетьманщини, скасованих за Катерини. З Петербурга він веде листування з земляками в Україні в справі збирання матеріалів до української історії. У 1775 році Безбородько спонукає земляка Василя Рубана писати “Історію малоросійську”. З цього приводу він звертається до свого батька на Україну, прохаючи його вислати книги і рукописи з історії України¹⁰.

Слід зауважити, що багато інших дослідників української минувшини були тією чи іншою мірою залучені до різних галузей державного будівництва: Андріан Чепа – служив при земському суді Роменського повіту, а потім – у канцелярії малоросійського генерал-губернатора Рум'янцева; Григорій Іванович Полетика був радником російського посольства у Відні; Яків Михайлович Маркович (внук мемуариста) за сприяння земляків Трошинського й Безбородька дістав посаду перекладача в Колегії Іноземних справ. Ці та інші представники полтавської, чернігівської, київської шляхти буквально засипали вищі державні інстанції й самого царя своїми заявами на дворянство, доводячи, що козацька старшина була рівна польській шляхті ще наприкінці XVI ст. Крім того, як зазначає історик В.Й.Борисенко, робилися посилення на Московські (1665), Глухівські (1669), Коломацькі (1687) та інші договірні статті гетьманських урядів з царським про право козацької старшини на дворянські звання. Вони намагалися протистояти офіційному курсу царських властей щодо меншовартості української знаті порівняно з російською, наголошували, що

роблять це задля любові до “земляків”, “нації”, а також в ім’я “слави і добра батьківщини”, тим самим консолідуючи націю навколо ідеї патріотизму і національної гідності¹¹.

Творча діяльність історика Д.М.Бантиш-Каменського була тісно пов’язана з державною службою. У 1816 р. він, молодий дипломат, отримавши призначення на позаштатну посаду в російській місії у Неаполі, несподівано відмовився від поїздки до королівства двох Сицилій і приїхав до Полтави – столиці Малоросійської губернії. У вересні 1816 р. було підписано іменний указ про призначення Д.Бантиш-Каменського до канцелярії нового малоросійського генерал-губернатора, князя М.Г.Репніна-Волконського. Нову службу історик починав у ролі чиновника для особливих доручень і в чині колезького радника. Проте головним завданням Д.М.Бантиш-Каменського на новій службі стало написання історії України. Він приступив до нього, виконуючи особисте доручення свого безпосереднього начальника, князя М.Г.Репніна, котрий розглядав роботу історика Д.Бантиш-Каменського над історією України як важливе службове доручення. Адже М.Г.Репнін, як державний діяч, постійно відчував потребу історичних довідок, вирішуючи питання про старовинні права українського дворянства і козацтва. Крім того, як дуже освічена людина і син свого часу, губернатор бажав мати в своєму штаті історіографа, що написав би історію краю, яким йому довелося управляти. Дослідники вважають, що в цьому він, очевидно, наслідував Олександра І, який на початку свого правління зарахував на посаду імператорського історіографа популярного письменника і видавця М.М.Карамзіна. Виходячи з цього, немає підстав сумніватися в справедливості свідчення Д.М.Бантиша-Каменського про те, що ініціатива написання його праці належала М.Г.Репніну. Князь створював сприятливі умови для праці історика. Перед ним завжди були відчинені двері знаменитого архіву Колегії іноземних справ, куди до того не заходив жоден український дослідник¹². Результатом творчої роботи Д.Бантиш-Каменського, поєднаної з виконанням службових обов’язків, стала його “Історія Малої Росії”.

Сучасні історики наголошують на тому, що Микола Костомаров був не тільки вченим, дослідником проблем історії та теорії державного будівництва, але й політиком-практиком, одним із ідеологів Кирило-Мефодіївського товариства. Вихованний “у російському дусі” і сам наполовину росіянин, Костомаров був одним із тих, хто вирішив цілком присвятити себе українській справі. Його, на думку В.А.Потульницького, поряд із М.Драгомановим, можна вважати одним із основоположників української політології як науки¹³. Думки Костомарова про федерацію, республіканський лад, громадські свободи, що складали у синтезі його політичну концепцію, були обґрунтовані ним у програмі кирило-мефодіївців та окремих статтях, надрукованих у журналі “Основа”. Домігшись державної самостійності, слов’янські республіки, і зокрема Україна, на думку Костомарова, повинні були встановити основні закони (про республіканський лад, скасування кріпосництва тощо); однакову грошову систему; спільно вступати у відносини з іншими державами; утримувати невелике спільне військо за умови існування народної міліції у кожній республіці; мати спільні керівні органи союзу, зокрема президента і конгрес, які мусять обиратися на чотири роки. Цим обмежувались політко-юридичні зв’язки між слов’янськими республіками; натомість повинні були широко розвиватися ідейно-культурні, релігійні зв’язки, що базувалися б на принципах християнської моралі. Крім того, М.Костомаров висловив своє бачення стосовно практичних завдань будівництва незалежної української республіки в складі слов’янського союзу. Це, перш за все, поширення ідей громадського устрою, виховання молоді, піклування про освіту і добробут народу, реалізація ідей повної соціальної рівності та ліквідації станових відмінностей у правах громадян, прагнення до ліквідації національних та релігійних суперечностей.

На відміну від політика М.Костомарова, інший відомий політик В.Антонович був уже не революціонером, а швидше — культурником-поступовцем, народником і демократом, прихильником ідеї демократичної рівності і політичної свободи¹⁴. Людиною “глибоко інтересної індивідуальності”¹⁵ вважав

М.Грушевський свого вчителя В.Б.Антоновича. А дослідниця О.Єфименко зауважувала, що Україна з повною відповідальністю може сказати, що знайшла в ньому собі вірного сина, чесно-го робітника: він зробив для неї значно більше, ніж багато із її кровних синів¹⁶. Володимир Антонович, за оцінкою В.Липинського, “уперто, твердо і непохитно працював, щоб визволити Україну з польських ворожих впливів і шкідливих для України польських державних перспектив...”, а “виразне проголошення словом і ділом повної національної незалежності України від Польщі – це найбільша його заслуга перед українською інтелігенцією”¹⁷. Сповідуючи ідею федералізму, як і М.Костомаров, вчений водночас не раз висловлював думку про шкідливість для України зв’язків з Росією, насамперед у культурному відношенні. В одному з листів до М.Драгоманова в 1885 р. він писав, що українство не можна мислити без федеративно-автономних намагань, але існує набагато більше шансів на переведення в життя федералізму південно-західнослов’янського, ніж російського”¹⁸.

В.Б.Антонович вважався не тільки провідним істориком України у ХІХ ст., але й “лідером української політики”¹⁹. Він, разом з Кониським, був ініціатором й першим співробітником у Всеукраїнській організації 1897 р. (пізніше ТУП). Обидва вчених “вміли йти за часом і ловити його потреби, міняючи й методи своєї роботи”²⁰. Вельми показовим є висловлювання В.Антоновича про сенс політики і завдання політичного діяча: “Політика вимагає спеціальних відомостей і засобів. Це наука більш математична, ніж гуманітарна. Від політика вимагається розуміння сил суспільності й уміння користуватися ними: він мусить наперед знати, за що може тоді й тоді взятися, що може виконати, а чого не можна зробити. Через те талановитим політиком зветься чоловік, котрий у своїй діяльності береться за осягнення такої мети, яку в тім часі можна досягнути. Він мусить завчасу добре обраховувати ті сили, на які може опертися, мусить бути добре ознайомлений зі всіма суспільними напрямками свого часу й повинен уміти вичекати також

зручного часу, коли може найкраще виконати свої заміри”²¹. Сам Антонович постійно сповідував цей постулат і був одним із найбільш реально мислячих політиків в українському русі другої половини XIX ст. Важливою рисою Антоновича було й те, що він завжди виступав проти групівщини, конфронтації, боровся проти розкольників в українському русі, розуміючи, що це його ослаблює, а то й знищує²².

Розумінню та висвітленню національних державницьких традицій сприяла громадсько-політична діяльність Дмитра Багалія як історика в громадсько-освітніх установах Харкова: історико-філологічному товаристві, товаристві грамотності, громадській бібліотеці, на засадах виборного ректора Харківського університету і міського голови. Він вважався політичною фігурою серед ліберальної наукової інтелігенції, лідером академічної групи в Державній раді 1906 і 1912–1914 рр., де був чи не єдиним виборним представником від провінційних університетів. Д.І.Багалій ще в молоді роки засвідчив свій інтерес до вивчення державно-правових відносин, присвятивши кілька спеціальних досліджень виборам депутатів від України в так звану “Комісію для составлення проекта нового Уложения” (1767 р.), історії цехів в містах України, проблемам міського самоврядування в Харкові, університетській автономії та ін. Значною мірою за допомогою й співучастю проф. Д.Багалія в Харкові організувався науковий осередок, в якому велася розробка питань українознавства, історії, археології, етнографії, мистецтвознавства, філології, це – “Історико-філологічне товариство при Харківському університеті”²³.

Сучасні дослідники наукової спадщини Д.І.Багалія помітили характерні риси світогляду і творчої манери вченого, винесені з школи його вчителя, видатного українського історика В.Б.Антоновича. Позитивістська методологія, якої дотримувався Д.Багалій, а також відсутність справжньої свободи наукового пошуку в загальній політичній атмосфері тогочасної Росії зумовили прагнення сховати власну думку за нагромадженням документального, в першу чергу, архівного матеріалу.

Незважаючи на це, теми наукових досліджень Д.Багалія завжди були актуальними. Вони приваблювали рисами історичного оптимізму, вірою автора в торжество людського генія та прогресивний розвиток, неухильне вдосконалення людського суспільства, ефективність людської ініціативи і самоврядування, відстоюванням необхідності правових відносин і рівності всіх перед законом²⁵. Науковій творчості Д.І.Багалія дорядянського періоду були властиві, зокрема, прагнення до об'єктивності, орієнтація на поглиблену інтерпретацію джерел, нахил до структурного та соціологічного аналізу досліджуваної епохи²⁵. Він, як прибічник “золотої середини”, поборник “не шаблі, а плуга”, був “аполітичний просвітитель”. В українському національному русі кінця ХІХ – поч. ХХ ст. Д.І.Багалій стояв набагато ближче до М.І.Костомарова, ніж до В.Б.Антоновича і тим більше – М.П.Драгоманова²⁶.

Через “Історію Слобідської України” Д.І.Багалія проходить ґрунтовний аналіз важливих національних державницьких проблем: Гетьманщини, територіальної автономії України, боротьби “за віру і рідну мову, землю і волю”, звичаєвого і магдебургського права, діяльності полковників і їх виборів, побуту козацької старшини, права на дрібну земельну власність козаків-хазяїв, звичаї та характер слобожан, освітянські традиції і т.п. В історичній спадщині Д.Багалія простежуються парламентські традиції українського народу та його виконавчої влади, зокрема функціонування полкового уряду. Водночас Д.Багалій у наших національних традиціях самоврядування бачив і тіньові сторони, коли, маючи велику владу у земельних справах, деякі полковники не забували й про себе, здобуваючи великі достатки, кривдили своїх полчан, віднімали млини, заволодівали землею боярських дітей. Д.І.Багалій наголошував, що велике землеволодіння створювалося за допомогою обману та насилля Донців, Перекрестових, Кондратьєвих. І тому полковники своєю неправдою до козаків та населення підготували для себе свою політичну смерть, сприяли скасуванню їх виборчих урядів і автономії²⁷.

Важлива роль у громадсько-політичному русі України належить Михайлу Драгоманову. З початку 1870 років, коли він стає одним з провідних діячів київської старої “Громади”, в його творчості все вагомніше постає тема українського минулого, роздуми про історичне місце України у сім’ї народів Європи. Він активно пропагує особливу цінність української мови та народної культури. Великі надії М. Драгоманов покладав на політичний федералізм, вбачаючи у ньому державну форму, в умовах якої відбувається звільнення пригноблених народів Росії. Вказуючи на шляхи звільнення українського народу, М. Драгоманов зазначав, що здобути політичну свободу в Росії українська нація зможе не шляхом сепаратизму, а тільки разом з іншими націями і частинами Росії шляхом федералізму. У зв’язку з цим він активно сприяв створенню в Україні, в Росії і в Галичині політичних організацій, які були б спроможними здійснити звільнення українського народу при взаємодії з російським, польським, литовським і іншими пригнобленими російським самодержавством і австрійською монархією націями²⁸.

Політична програма М. Драгоманова, на думку В. Потолицького, базувалася на п’ятьох основних підвалинах. Це, по-перше, визнання за державою з її політичною системою і конституцією можливості координації соціально-економічного життя, створення конституційно-репрезентативної системи; по-друге, на цій же основі ґрунтується ідея вченого щодо еволюції існуючої політичної системи як засобу проведення широких політичних реформ. По-третє, Драгоманов надавав виняткового значення ідеї культурництва, тобто обґрунтуванню думки, що визвольна боротьба має вестися лише просвітницькими засобами і культура має стати основою для функціонування майбутньої республіканської держави. Четвертою засадою називається європеїзм. Обґрунтовуючи думку про зв’язок України із Західною Європою як джерело прогресу першої, Драгоманов вважав, що історичний процес у Росії має пройти такий же політичний шлях, як і в країнах Західної Європи (вчений називав його парламентсько-земським варіантом,

що змінить абсолютну монархію). П'ятою, останньою підвалиною, на якій ґрунтувалася програма Драгоманова, була ідея федерації і “громадівського соціалізму”, як вирішальної умови перебудови царської імперії на автономічних засадах²⁹.

Актуальними є погляди М. Драгоманова на конституційний устрій держави, можливість його розвитку, реформування та удосконалення, аналіз компетенції союзних органів влади, джерела їх легітимності, взаємоузгодження та противаги у діяльності різних гілок влади, їх взаємодію з органами місцевого самоуправління, забезпечення права людини і громадянина, пропозиції щодо розв’язання національного питання, питання міжетнічних проблем, забезпечення прав національних меншин. У системі конституційних поглядів М. Драгоманова гідне місце займають його погляди на давню республіканську традицію українців. На тлі пожвавлення “вічового” руху в Галичині та Буковині 80–90-х рр. минулого століття у праці “Про віча” спільно з М. Павликом радить співвітчизникам використовувати власні національні форми політичних інститутів.

Важливе значення для розуміння практичних завдань державного будівництва мав конституційний проект М. Драгоманова, викладений у 1884 р. у роботі “Вільний союз – “Вільна спілка”. Основним завданням “Вільного союзу” є забезпечення політичних свобод, прав людини і громадянина; недоторканність тіла для ганебних покарань і смертної кари; недоторканність особистості й помешкання “для поліції без судової ухвали”; негайна передача арештованого до рук судової влади; скасування будь-яких надзвичайних судів; впровадження суду присяжних; недоторканність приватних листів і телеграм; свобода вибору місця мешкання і занять; недоторканність національної мови; свобода совісті і відокремлення церкви від держави і держави від церкви; свобода слова, друку, театрів і навчання; свобода зібрань, мітингів і процесів; свобода товариств і громад; право носіння зброї і військових навчань (без порушення порядку і безпеки); право на звернення до суду на захист своїх інтересів; право на опір незаконним діям чиновників; рівність усіх перед законом.

Права людини і громадянина у проєкті конституції можуть обмежуватися виключно під час війни, але й за воєнного стану цивільні особи підлягають юрисдикції тільки загальних судів. Охорона прав громадян покладалася на мирових суддів, які могли застосовувати для цієї мети військову силу.

Соціал-демократичні, надто радикальні погляди М. Драгоманова відштовхнули від нього київську Стару громаду, але привернули соціалістів-галичан, і з 1890 р. він став ідейним натхненником першої української модерної організації – Русько-української радикальної партії, з якої згодом вийшли як соціалісти-революціонери, так і соціалісти-федералісти. Багато з політичних ідей мислителя практично втілювались у діяльності Центральної Ради, зокрема, пропозиції про створення федерації на місці колишньої Російської імперії, національно-культурної автономії українських земель у складі Росії та Австро-Угорщини, національно-персональної автономії меншин, закріплення у Конституції УНР широкого переліку прав і свобод людини й громадянина, загального, рівного, прямого і безпосереднього виборчого права, прагнення до надання розгалужених прав місцевим органам самоврядування і самоуправління, спроби створення установчої влади, заміни постійної армії міліцією та народним ополченням, скорочення служби у війську, передача землі у руки тих, хто її обробляє, вирішення ряду інших соціальних питань. Доречно нагадати, що конституційні ідеї М. Драгоманова мають відбиток в Конституції України, прийнятої на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року.

---

¹ Луценко Ю. Григорій Граб'янка і його літопис // Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки /Перекл. із староукр. – К., 1992. – С. 317.

² Дмитрієнко М., Ясь О. Благодійність як атрибут громадянського суспільства // Розбудова держави. – 1994. – № 6. – С. 24.

³ Кривошея В., Леяк О. До характеристики особистості і світогляду Самійла Величка // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К.: ІПіЕНД, 2004. – Вип. 26. – С. 9–12.

⁴ Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. Державна школа. Історія. Політологія. Право. – К.: Вид-во Українознавство, 1996. – С. 24–25.

⁵ *Липинський В.* За що ми повинні дякувати Володимирі Антоновичу // Син України: Володимир Боніфатійович: У 3-х тт./ *В. Короткий, В. Уляновський* (упоряд.). – К., 1997. – Т. 1. – С. 316.

⁶ *Дмитрієнко М., Ясь О.* Назв. праця. – С. 35–36.

⁷ *Луценко Ю.* Назв. праця. – С. 316.

⁸ *Дмитрієнко М., Ясь О.* Назв. праця. – С. 49–50.

⁹ Там само. – С. 50.

¹⁰ Там само. – С. 60.

¹¹ *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. – Харків, 1990. – С. 2–4.

¹² *Кравченко В.В.* “Словник предків великих...”: Передмова // *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. – Харків, 1990. – С. 210–211.

¹³ *Потульницький В.А.* Нариси з української політології (1819–1991). – К., 1994. – С. 59.

¹⁴ Там само. – С. 64.

¹⁵ *Грабовський С., Шкляр Л.* Історія українського державотворення: проблеми і шляхи вирішення // Пам’ять століть. – 1997. – № 6. – С. 5.

¹⁶ *Дорошенко Д.І.* Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. – К., 1996. – С. 20.

¹⁷ *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середини XIX ст.). – Харків, 1996. – С. 104.

¹⁸ *Потульницький В.А.* Назв. праця. – С. 64.

¹⁹ *Борисенко В.* Зародження української національної ідеї // Київська старовина. – 1996. – №2/3. – С. 2–8.

²⁰ *Ефименко А.* Литературні сили провінції В.Б.Антонович // Син України Володимир Боніфатійович Антонович: У 3-х тт./ *В.Короткий, В.Уляновський* (упоряд.). – К., 1997. – Т. 1. – С. 433.

²¹ Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник довідник / За ред. *О. М. Мироненка.* – К., 1997. – С. 38.

²² Там само. – С. 39.

²³ *Дмитрієнко М., Ясь О.* Назв. праця. – С. 168.

²⁴ *Єфремов С.* Про дні минулі. Спогади (автограф) // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3-х тт. – К., 1997. – Т. 1. – С. 7.

²⁵ *Верзілін А.* Мої спогади про чернігівських археологів // Там само. – С. 4.

²⁶ *Грушевський М.* З соціально-національних концепцій Антоновича // Україна. – К., 1928. – Кн. 5. – С. 4–5.

²⁷ *Антонович В.Б.* Назв. праця. – С. 78.

²⁸ *Потульницький В.А.* Теорія української політології: Курс лекцій. – К., 1993. – С. 6.

²⁹ *Потульницький В.А.* Нариси з української політології (1891–1991). – К., 1994. – С. 69.